

مقدمه

آذربایجان در منابع اسلامی، منطقه‌ای مابین ورثان، ارمنیه، جبال زوزان، رود ارس، دژ سمیرم در زنجان، موقان، طالش، جبال و شهر زور دانسته شده است. آذربایجان که مرکز اصلی شمال غرب قلمرو ساسانی به شمار می‌رفت، یکی از چهار قلمرو اصلی ساسانی بود که به خاطر نزدیکی به ارمنستان واران و بیزانس مسیحی، اهمیت اعتقادی و سیاسی بسیاری داشت. اشاره منابع اسلامی به بیت‌النار و معبد المجوس در شش فرسخی مراغه در آذربایجان منتسب به کیخسرو شاه^۱ و کشفیات باستان‌شناسی دال بوجود معابد زیرزمینی تاریک می‌ترایی، به‌ویژه با در نظر گرفتن پناهگاه افراسیاب در غاری در برده یا بند شدن آژی‌دهاک در غاری در دماوند؛ حاکی از آن است که مقارن با فتوحات اسلامی و قبل از آن، شاهد حضور دو گرایش عمده اعتقادی، یعنی «زرتشتی» به عنوان دینان حکومتی و «میترای» در آذربایجان هستیم. اقدام هراکلیوس (هرقل) در ورود به آذربایجان و تسخیر و سوزاندن شهر و آتشکده‌ها؛^۲ نشان کلیدی بودن این حوزه در جغرافیای اعتقادی و اهمیت آن در آیین زرتشتی‌گری است. منابع اسلامی، اشاره‌هایی پراکنده به دین مردم ساکن آن منطقه، با عناوینی همچون المجوس و المشرکین، نه تنها در جنگ‌هایشان با ساسانی‌ها^۳ بلکه حتی در سخن از حوزه‌هایی همچون ماسبدان،^۴ آذربایجان و دیلم، دارند.

گرایش عمده اغلب مردم کشاورز و روستایی به جنبش بابک خرمدین و اعتقاد به اینکه وی، یعنی بابک، از فرزندان فاطمه مطهره، دخت ابومسلم است،^۵ در کنار اعتقاد به ظهور سوشیانت از نسل پوران چیچسته، دختر زرتشت، در هزاره آخرالزمان، نشان از بقایای دو تفکر غالباً مزدکی و تاحدودی زرتشتی دارد که روزگاری در این خطه رقیب هم بودند و حال، در مواجهه با اسلام حکومتی سیاسی خلافتی مبتنی بر اشرافیت تازه شکل گرفته عربی، با عناصر اقطاعی به جای مانده از عهد ساسانی همبسته شدند. البته در این مواجهه عمومی بخش‌هایی از این خطه، به‌ویژه حوزه دریاچه ارومیه تبدیل به کانون شراره یعنی مسلمانان مبارز علیه خلافت اموی و عباسی شد. اما واکنش آذربایجان به حضور مسلمانان و اسلام چگونه بوده است و اسلام و مسلمانی در این حوزه چگونه گسترش یافته است؟ می‌توان گفت که یکی از مهم‌ترین واکنش‌های این خطه با محوریت رستم فرخزاد، فرمانده نبرد بزرگ قادسیه، در سال ۱۵ قمری صورت پذیرفته است.^۶ رستم فرخزاد کسی است که به عنوان بزرگ و رهبر فهلوج‌ها همراه با پیروز، رهبر و بزرگ فارس‌ها در به قدرت رساندن بزدگرد در سال ۱۱ هجری نقش اصلی را ایفا کرد.^۷ تلاش رستم برای کشاندن بزدگرد به آذربایجان می‌تواند ناظر به وفاداری و سرسختی این خطه در دفاع از کیان بنی‌سasan باشد. گستردگی اخبار مرتبط با جنگ‌های مسلمانان و ساسانیان و خواست‌های خلیفه دوم برای عدم تداوم جنگ از قادسیه، جلولا و نهاوند به سمت شرق، حاکی از سازماندهی جنگ و زنجیره‌ای از تقابل‌های خونین بین امرای ساسانی و لشکریان مسلمان است. مقاومت‌های صورت گرفته در برابر جریان اسلام و مسلمانی و فتوحات رامی‌توان در ذیل دودسته «مقاومت نظامی سازمان‌یافته» و «مقاومت مردمی» طبقه‌بندی کرد. هرچند تعیین تاریخ دقیق و منظم شروع و تداوم فتوحات در آذربایجان با توجه به عدم اتفاق نظر در روایات و گزارش‌های تاریخی بسیار سخت است؛ در هر صورت

خه‌بات مجیدی

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن
محل اسلامی دانشگاه تهران. ترجمه
فارسی کتاب تاریخ خلیفه بن خباط
از قلم وی آماده انتشار است.

قلعه بابک خرمدین

